

ДЕЯКІ ПИТАННЯ НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

O. V. Герінбург

ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЗЕМСЬКИМИ СТАТИСТИКАМИ (80-ті рр. XIX ст.)

Одним із актуальних напрямів сучасної історичної науки є дослідження в галузі історичної демографії, що сприяє цілісному висвітленню різноманітних аспектів життя населення. Цінним, однак майже недослідженим джерелом з демографічної історії Півдня України у другій половині XIX ст. є праці земських статистиків Херсонської губернії. Науковий доробок з цієї проблематики обмежується кількома статтями, автори яких намагалися дати загальну характеристику діяльності херсонських статистиків по вивченю народонаселення [1], з'ясувати специфічні риси земсько-статистичних джерел та реконструювати демографічну ситуацію у регіоні на їх основі [2] тощо.

У даній статті автор зосереджує увагу на вивченні соціального складу населення краю за матеріалами фронтального опису всіх повітів губернії, що був проведений Статистичним відділенням Херсонського земства протягом 1882–1887 рр. з метою з'ясування економічного потенціалу регіону, визначення адекватного розміру земського оподаткування та розробки проекту оцінки земельної власності. Земський опис Херсонської губернії став по суті першим суцільним переписом місцевого населення, результати якого відрізнялися високим ступенем репрезентативності та достовірності. Однак оскільки демографічні дослідження не мали самостійного значення у роботах земських статистиків, демографічні показники розглядалися переважно в контексті вивчення господарського життя місцевого населення. За результатами оціночних робіт та подвірних переписів (останні були проведені лише у половині повітів),

Херсонське земство видало шеститомну працю “Материалы для оценки земель Херсонской губернии” (далі — “Матеріали”) [3], що вміщує цінну для сучасних дослідників інформацію стосовно економічного розвитку регіону та господарського потенціалу місцевих мешканців, що з’ясовувався через розгляд групи демографічних показників — статево-вікового, етнічного, професійного, освітнього складу населення тощо.

Окремим напрямом демографічних досліджень Херсонського земства було вивчення соціального складу населення — його розподілу за “станово-економічними групами”, що відбивали відмінності у соціальному походженні, правовому та економічному становищі населення. При цьому херсонські статистики наголошували на всестановості власних статистико-демографічних досліджень [4]. Це вигідно відрізняло їх від подібних обстежень інших земств Південної України, що стосувалися виключно сільського населення [5].

Основні проблеми у вивчені станового складу населення полягали у виробленні критеріїв соціального розподілу мешканців регіону та складності їх узгодження в межах кількох адміністративно-територіальних одиниць. Зокрема, при виділенні станово-економічної групи часто змішувалися етнічні та соціальні показники. Так, земські статистики в окремі групи виділяли німців та єреїв, мотивуючи це особливим способом господарювання, притаманним цим національним меншинам [6]. Також складність для земських статистиків у ході вивчення соціального розподілу населення представляла невизначеність законами про стани соціального становища певних категорій осіб — десятинщиків, німців та єреїв, зокрема [7]. Прагнучи чіткості у з’ясуванні станового складу населення, статистики вмістили у “Матеріали” детальну характеристику становища представників цих груп.

Для сучасних дослідників певну складність представляє відсутність єдиної для всіх регіонів губернії програми дослідження станового розподілу населення та розгляд певних аспектів становища представників різних станів лише в деяких повітах (наприклад, розподіл земельної власності та частка непрацездатного через фізичні вади населення всередині різних станових груп становили предмет досліджень земських статистиків лише під час перепису у Єлисаветградському повіті). При цьому най-

більш детальні програми були розроблені для трьох північних повітів, де були проведені подвірні переписи, — Єлисаветградського, Олександрійського, Ананьївського.

Під час земського опису 1880-х рр. до основних станових груп земці відносили колишніх військових поселенців (у Херсонському повіті визначені як колишні південні поселенці) та відставних солдатів, колишніх поміщицьких і державних селян, десятинщиків, німців, євреїв, міщан, купців та почесних громадян, дворян, духовенство, іноземних підданих та робітників. При цьому для сучасних істориків особливу цінність мають вміщені у “Матеріалах” відомості щодо соціально-правового статусу представників основних станових груп, нариси про їх матеріальне становище, особливості світосприйняття та взаємовідносин з іншими групами, історичні екскурси про формування окремих станів тощо.

Найбільш докладно земські статистики охарактеризували групу десятинщиків (поселенців-орендарів), звертаючи увагу на історію її формування, статус, економічне становище, умови та тривалість проживання на одному місці, забезпечення худобою їх господарств і т. п. Така увага з боку земства була пов’язана зі значною часткою даної групи у західному регіоні губернії (зокрема, її частка в населенні Ананьївського повіту сягала майже 17%). Статистики зазначали, що термін “десятинщик” не мав єдиного значення навіть у межах одного регіону. Зокрема, у північній частині Єлисаветградського повіту ним позначали місцевих та прийшлих робітників з Полтавської, Чернігівської, Київської та Подільської губерній (з “Гетьманщини” та “Польщі”), які приставали “на десятини”, тобто на збирання хліба та сіна з оплатою з десятини (переважно наперед), а на півдні повіту цією назвою об’єднували інші категорії поселенців [8]. В Олександрійському повіті взагалі не було розповсюдженим поняття “десятинщик” [9], хоча їх частка у становій структурі населення була досить суттєвою. В цілому, до десятинщиків належали особи всіх станів, які жили у приватновласницьких маєтках на різних умовах та наймали землю під один посів або ж у довгострокову оренду дрібними ділянками, які вони могли обробляти силами власної родини, не наймаючи сторонніх робітників [10]. Хоча десятинщики не володіли власною землею, земці відносили їх до сільських станів [11]. Переважна маса де-

селянинчиків складалася з міщан, що сприяло ототожненню цих двох станових груп як серед місцевих мешканців, так і земськими діячами. Ілюстрацією цього стали народні вирази “міщани, як цигани”, яким позначався кочовий спосіб життя міщан-десятинників, та “став на міщанську лінію”, якщо селянин позбавлявся надільної землі і переходити на становище десятинника [12]; а також вживання термінів “десятинник” та “міщанин” як синонімічних у працях земських статистиків [13].

Під час дослідження Слісаветградського та Олександрійського повітів статистики розглядали десятинників як цілісну групу, однак в Ананьївському повіті змішана група десятинників була поділена на три: десятинники різних станів (сюди увійшли головним чином десятинники з міщан, актових та дворових селян, що приписалися до міщан, безземельних молодих селян, а також одиничні господарства інших станів — дворян, почесних громадян тощо), десятинники-німці та десятинники-євреї [14]. Такий поділ був зроблений з метою охарактеризувати економічне становище двох останніх груп десятинників, що представляли порівняно нове явище в житті повіту і за свою суттю відрізнялися від десятинників інших національностей, які мешкали у повіті з давніх часів і певною мірою складали частину корінного населення. Особливо неочікувано для земських статистиків була присутність у повіті десятинників з числа єврейського населення, хоча їх кількість була невеликою. Крім того, змішаний склад десятинників суттєво ускладнював процес підрахунку чисельності даної станової групи і завищував її: зокрема, зустрічалися випадки включення безземельних і до групи десятинників, і до тієї станової групи, до якої вони належали (дворяни, міщани тощо) [15].

Термін “німці” використовувався земськими статистиками для позначення нащадків колоністів Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній, та тих німців-російських підданих, які поселилися пізніше і певним чином залучилися до економічного життя регіону, набули земельну власність громадами або особисто, орендували казенні та приватновласницькі землі або займалися неземлеробськими заняттями. За словами земських статистиків, всі вони були об’єднані в окрему групу “німців”, щоб не зазначати кожного разу “німці, колишні колоністи, а тепер землевласники або орендарі” [16]. Самі земці

визнавали, що таке поєднання шкодило чіткості визначення станових груп, однак було прийнято з міркувань, що землеробські звичаї всіх розрядів німців нічим не відрізнялися; а розподіл їх згідно до класифікації за становими розрядами призвів би лише до збільшення чисельності цих, надто малочисельних, груп. Особливості німців як окремої станово-економічної групи, на думку земських статистиків, яскраво виражалися у розмірах земельних наділів, які приблизно в 1,5 рази перевищували середній розмір наділу селянина [17]. В окрему групу були виділені лише ті німці, які мали ознаки десятинщиків, їх було віднесенено до цього стану [18]. З цих же причин були відокремлені єреї та єреї-десятинщики. Інші станові групи позначалися землями загальноприйнятими термінами, хоча і з певними уточненнями. Так, до дворянства були віднесені, окрім потомствених та особистих дворян, особи вищих станів (графи, князі тощо), а також усі чиновники; з купців та поченних громадян були виключені єреї, належні до цього стану [19], до розряду міщан входили лише міщани-християни різних національностей [20] тощо.

З метою ілюстрації матеріального становища та побуту населення, земські статистики наводили характеристики зовнішнього вигляду поселень та будівель представників різних станових груп. Вони відзначали порядок, акуратність, правильність та однотипність німецьких поселень, а їх двори вважали найкращими у господарському відношенні [21]; нечистоплотність та безхазяйний вигляд більшості єврейських поселень та дворів [22]; бідність десятинницьких селищ та будівель [23] тощо.

Слід враховувати, що вміщені до “Матеріалів” демографічні відомості відрізняються високою достовірністю лише щодо тих повітів, де були проведені подвірні переписи — Ананьївського, Олександрійського та Єлисаветградського. Однак у перших двох повітах статистиками був з'ясований становий розподіл виключно сільського населення; в останньому — і міського та кож (за виключенням м. Єлисаветград), оскільки, за зауваженнями статистиків, у даному повіті міське та сільське населення важко було відокремити [24]. У програму обстежень Одеського повіту збір інформації щодо демографічних характеристик станових груп не був включений. “Матеріали” по Тираспольському повіту містили інформацію про чисельність станових

груп у сільській місцевості, однак через відсутність подвірного обстеження самі земці наголошували, що ці дані є приблизними та неточними [25]. Інформація про розподіл населення за становими групами у Херсонському повіті також була досить неточною, оскільки статистики підрахували лише кількість господарств, належних різним станам виключно у сільській місцевості, а показники чисельності кожної групи були вираховані шляхом помноження кількості дворів на середній показник числа мешканців в одному дворі [26].

Вміщені до “Матеріалів” статистичні відомості [27] засвідчують, що попри процеси уніфікації соціальної структури, характерні для Південної України у пореформену добу, досить помітною залишалася її строкатість. При цьому домінуючі позиції мали сільські стани, а частка привілейованих груп була незначною. Крім того, роль окремих соціальних груп у господарському житті регіону суттєво різнилася в залежності від географічного розташування повітів та історичних умов їх заселення. Зокрема, малопомітна на сході губернії група десятинщиків була впливовим чинником соціально-економічного життя у західних повітах, а частка колишніх іноземних колоністів навіть наприкінці XIX ст. залишалася традиційно високою в Одеському та Тираспольському повітах тощо.

Під час перепису 80-х рр. XIX ст. херсонські статистики досить детально характеризували становий склад повітів, звертаючи увагу на різноманітні показники: від статево-вікової, етнічної, професійної структури тощо до розмірів земельної власності, кількості належних приміщень та кімнат і т. п. Це стосується, у першу чергу, тих повітів, де були проведені подвірні переписи.

Аналізуючи статевий розподіл всередині різних станів, статистики встановили, що у станових групах зі стабільним соціально-економічним становищем (духовенство, дворянство, купці, міщани тощо) домінували жінки, на відміну від нестабільних станових груп (наприклад, робітників) [28]. З'ясування вікового складу станових груп та часток продуктивного населення всередині кожної з них [29] засвідчило, що найбільшу кількість робітників працездатного віку мали привілейовані стани (дворяни, духовенство, іноземні піддані, купці та почесні громадяни), найменшу — євреї та німці, а група селянських

станів (колишні селяни, військові поселенці, міщани, десятинари тощо) займала проміжне становище. Аналогічний результат мав поділ населення на 2 великі групи — продуктивну (до неї були включені чоловіки від 14 до 70 років та жінки від 16 до 55, що брали найбільшу участь у виробничій роботі господарства) та споживацьку. Однак у випадку включення осіб шкільного віку до продуктивної групи (адже вони брали участь у продуктивній діяльності господарства, зокрема, у вигляді погоничів, підпасків тощо), відношення між окремими групами змінювалося: у групі сільських станів, де підлітки найбільше приймали участь у господарських роботах, їх було менше за середній показник регіону; у тих групах, де не лише підлітки, а часто і доросле населення менше прикладало особистої праці для ведення господарства, підлітків було набагато більше [30].

Увагу земських статистиків привертає національний розподіл всередині станово-економічних груп [31]. При цьому характерною рисою було часте змішування етнічних та соціальних показників. Зокрема, статистики виділяли в окремі станово-економічні групи німців та єреїв, мотивуючи це особливим способом господарювання, притаманним цим національним меншинам [32].

На основі статистичних даних щодо етносоціального складу населення трьох північних повітів [33] можна зробити наступні висновки: малороси домінували майже в усіх станових групах; суттєва частка великоросів була серед дворян, міщан, купців та почесних громадян (серед останніх в Олександрійському повіті росіяни навіть домінували), в Ананьївському повіті — і поміж групами колишніх військових поселян та відставних солдатів, в Олександрійському — також серед робітників; більшість поляків мали дворянський статус; значна кількість молдаван належала до груп колишніх військових поселян та колишніх державних селян; німці та єреї представляли окрему станову групу, а також мали суттєву частку серед групи іноземних підданих.

Особливий інтерес статистиків привертала професійна спрямованість господарств різних станових груп [34]. При цьому під господарством земські статистики розуміли родину та найнятих нею робітників, за умови їх проживання у домі наймача і харчування за його рахунок [35]. Вміщена до “Матеріалів”

статистична інформація [36] дозволяє стверджувати, що провідним заняттям як сільських, так і привілейованих станів було землеробство, за виключенням міщан, купців, громадян та євреїв тощо. Євреї переважно займалися торгівлею, ремеслами та шинкарством, купці — торгівлею, міщани та іноземні піддані — ремеслами та приватною службою тощо. Заняття вільними професіями були поширені серед дворян та євреїв, а змішаними та невизначеними, як правило, займалися представники більш економічно стабільних станів (дворяни, купці та громадяни).

Ще одним питанням, що привертало увагу статистиків Херсонського земства, було забезпечення господарств різних станових груп працівниками [37]. Земці дійшли висновку, що забезпечення робітниками окремих господарських одиниць залежало не тільки від частки осіб робочого віку певної станової групи, а також від дрібності родини як господарської одиниці. Відповідно, чим більшим був середній склад родини в певній становій групі, тим більше господарства цієї станової групи були забезпечені робітниками і навпаки. Оскільки, за висновками статистиків, прагнення до подрібнення родин було розвинуте у більшій мірі у привілейованих станів, то незважаючи на більшу продуктивну групу цих станів, окрім господарства були забезпечені робітниками набагато менше, ніж господарства решти станів [38].

Всебічно вивчаючи становий склад населення, статистики також намагалися з'ясувати рівень освіченості представників різних станів [39]. Результат вивчення даного питання виявився для земських статистиків очікуваним: представники привілейованих станів, німців та євреїв значно переважали за рівнем грамотності селянські стани, в яких показник освіченості був навіть меншим за середній показник по регіону [40]. Серед непривілейованих станів найбільша кількість грамотних була серед міщан та колишніх поміщицьких селян; найнижчі показники грамотності — серед колишніх державних селян та військових поселенців [41].

Отже, “Материалы для оценки земель Херсонской губернии”, видані за результатами оціночних та подвірних обстежень 80-х рр. XIX ст., є цінним джерелом для дослідників соціальної історії регіону, демографічного та економічного аспектів вивчення окремих станових груп тощо. Земські статистичні описи

дозволяють з'ясувати роль кожної станової групи в економічному, культурному, суспільному розвитку регіону тощо.

Джерела та література

1. Сінкевич І. Ю. Внесок статистиків Херсонської губернії у дослідження історії краю (XIX-початок XX ст.) / Зб. ст. Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. Вип. 5. — Запоріжжя, 2000. — С. 171-176; Герінбург О. В. Вивчення етнорелігійного складу населення Херсонської губернії статистичними службами Російської імперії // Гуржіївські історичні читання (Збірник наукових праць). — Черкаси, 2007. — С. 127-131; Герінбург О. В. Стан демографічної ситуації в Херсонській губернії за працями російських статистиків II половини XIX століття // Південний архів: Історичні науки. — Вип. 25. — Херсон, 2007. — С. 30-37; Герінбург О. В. Організація демографічних досліджень у Херсонській губернії в XIX столітті // Сторінки історії. — Вип. 25. — Київ, 2007. — С. 15-24.
2. Макіненко О. А., Єжова О. В. Земські статистичні описи Херсонської губернії як джерело вивчення демографічної ситуації на Півдні України у 80-х роках XIX ст. // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Випуск 11. — Херсон, 2003. — С. 11-24; Герінбург О. В. Висвітлення особливостей етнічних груп Херсонської губернії у земських статистичних описах 80-х років XIX століття // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. — Одеса, 2007. — С. 27-32; Герінбург О. В. Етнічний склад Херсонської губернії у 80-х роках XIX століття за матеріалами земських статистичних описів // Нauкові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. 21. — Запоріжжя, 2007. — С. 98-103.
3. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. В 6 т. Т. 1. Одесский уезд (статистико-экономическое описание уезда). — Херсон: Тип. Н. О. Ващенко, 1883. — 548 с.; Т. 2. Елисаветградский уезд (статистико-экономическое описание уезда). — Херсон: Тип. М. К. Аспера, 1886. — 636 с.; Т. 3. Александрийский уезд (статистико-экономическое описание уезда). — Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1888. — 542 с.; Т. 4. Тираспольский уезд (статистико-экономическое описание уезда). — Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1889. — 388 с.; Т. 5. Ананьевский уезд (статистико-экономическое описание уезда). — Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1889. — 608 с.; Т. 6. Херсонский уезд (статистико-экономическое описание уезда). — Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1890. — 736 с.
4. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 3. — С. 104.
5. Петров О. О. Діяльність земських статистичних закладів південно-українських губерній у другій половині XIX — початку XX ст.:

- Дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 /Дніпропетр. нац. ун-т. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 143.
6. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 2. — С. 99; Т. 3. — С. 96; Т. 4. — С. 71-72; Т. 5. — С. 100; Т. 6. — С. 94; Протоколы заседаний Херсонской губернской статистической комиссии. — Од.: Тип. П. А. Зеленого, 1883. — С. 15, 37.
7. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 2. — С. 100.
8. Там само.
9. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 3. — С. 97.
10. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 2. — С. 101.
11. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 1. — С. 62.
12. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 4. — С. 74.
13. Державний архів Херсонської області (ДАХО). — Ф. 5. Херсонская губернская земская управа. — Оп. 1. — Спр. 3. Доклады и сведения о переселении крестьян южной губернии в прямом и обратном направлении (в Сибирь и на Урал и из Сибири). — Арк. 151, 160, 182.
14. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 5. — С. 100.
15. Протоколы заседаний Херсонской губернской статистической комиссии (25-26.08.1886). — Херсон: Тип. М. К. Аспера, б. г. — С. 35.
16. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 2. — С. 102.
17. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 1. — С. 62.
18. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 2. — С. 102.
19. Там само. — С. 104.
20. Там само. — С. 103.
21. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 4. — С. 61-63; Т. 6. — С. 107.
22. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 6. — С. 107-108.
23. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 1. — С. 50; Т. 4. — С. 61; Т. 6. — С. 107-108.
24. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 5. — С. 101.
25. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 4. — С. 71.
26. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 6. — С. 94-95.

27. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 2. — С. 99; Т. 3. — С. 96; Т. 4. — С. 71-72; Т. 5. — С. 100-101; Т. 6. — С. 95.
28. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 2. — С. 107; Т. 3. — С. 99.
29. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 2. — С. 112-114; Т. 3. — С. 105; Т. 5. — С. 111-112.
30. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 2. — С. 114.
31. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 2. — С. 99; Т. 3. — С. 96; Т. 5. — С. 104.
32. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 2. — С. 99; Т. 3. — С. 96; Т. 4. — С. 71-72; Т. 5. — С. 100; Т. 6. — С. 94.
33. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 2. — С. 99; Т. 3. — С. 95-96; Т. 5. — С. 104-105.
34. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 2. — С. 122-123; Т. 3. — С. 111-112; Т. 5. — С. 140-142.
35. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 3. — С. 104; Т. 5. — С. 117.
36. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 2. — С. 122; Т. 3. — С. 111; Т. 5. — С. 140.
37. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 2. — С. 115-116; Т. 3. — С. 105.
38. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 2. — С. 115.
39. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 2. — С. 118; Т. 3. — С. 116; Т. 5. — С. 161-162.
40. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 2. — С. 118; Т. 3. — С. 115-116; Т. 5. — С. 161.
41. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 5. — С. 161.

Анотаций

Геринбург О. В. Исследование социального состава населения Херсонской губернии земскими статистиками (80-е гг. XIX в.)

Автор статьи сосредоточила внимание на изучении социального состава населения края по материалам фронтального описания всех поветов губернии, которое было проведено Статистическим отделением Херсонского земства на протяжении 1880-х гг.

Gerinburg O. V. Investigation of social complement of Kherson province by zemstvo statistics (the 80th years of the XIX c.)

In this article the author focuses on studying the social complement of Kherson province. As source of investigation the author used the materials of zemstvo statistic which was conducted in the 1880th years in Kherson province.